

РЕАЛИЗМЪТ В ЛИТЕРАТУРИТЕ НА БАЛКАНСКИТЕ НАРОДИ В ОБЩОЕВРОПЕЙСКИ КОНТЕКСТ*

Емил Георгиев

Реализмът в литературите на балканските народи има по същество характера, който има и в другите европейски литератури. Но поради особените условия на живот и развитие в балканската зона той има и своя специфика, свой релеф и свои развойни линии.

Изследвайки реализма в литературите на различни народи, желая най-напред да отбележа, че не може да се приеме доста разпространеното в някои среди мнение, според което съществували народи с романтично художествено съзнание и народи с реалистично художествено съзнание и съответно национални литератури с предимно романтичен характер и национални литератури с предимно реалистичен характер. Като направления романтизмът и реализмът са исторически категории, те не могат да бъдат „трайни“ направления в отделни литератури, при което едното представляло отклонение от другото и обратно, а се появяват в съответен момент от литературно-историческото развитие.

Реализмът в литературите на балканските народи като направление се разгръща при оная степен от развитието, при която се появява и в другите европейски литератури. Смяната на творческия метод и на отживяващата литературна формация се извършва при нов голям подем или при съществени изменения в обществения живот. Реалистичният метод на творчество се налага все повече и все по-неизбежно в епохата на установяването на капиталистическите отношения, в епохата на бурни политически борби, предизвикани от търсенето на нови пътища за общественото устройство, на възникване на нови проблеми в обществения и политическия живот с пауперизирането на широките народни слоеве и с възникването или разрастването на работническата класа, в епохата, когато науката прави огромна крачка напред и се освобождава решително от религията, усвоявайки последователно възгледите и методите на позитивизма, дарвинизма и диалектическия материализъм. И противоречията в буржоазно-капиталистическата система, и демократичните движения на епохата, особено движенията, предизвикани от работническата класа, които в течение на XIX в. се разгръщат в цяла Европа, и новият материалистически мироглед, който все повече обхваща съзнанието, издигат както в политическия, така и в целия културен живот проблемите на действителността.

Чертите на реализма в литературата са познати. Реалистът изобразява живота в неговата пълнота и широта, той иска да проникне във всичките му гънки, като със своя дар да наблюдава улавя и най-малки подробности в него. Както е известно, големият френски писател реалист Стендал бе сравнил реалистичния

* Доклад, изнесен на IV международен конгрес по балканистика — Анкара 1979 г.

роман с „огледало, разнасяно по широк друм“. У най-добрите си представители реализмът постига да разкрие задълбочено жизненото и историческото съдържание на епохите: обществените отношения, обществените сили, които водят борба помежду си, разнообразието на индивидуалностите, като извайва чрез своите обобщения „типични характери при типични обстоятелства“ (Фр. Енгелс).

Вглеждайки се в действителността, писателите реалисти заживяват с нейните проблеми, вземат отношение към тях, търсят решението им. Повишаването на общественото и нравственото съзнание поради безотрадното положение на трудовете маси и поради новото изостряне на класовите противоречия в капиталистическото общество буди чувство за народните страдания и желание за изменение на действителността. Ето защо подходът към действителността е не само „реалистичен“, но и „критически“. За да отличим тоя реализъм от реализма, който се изявява в други епохи и условия, наричаме го „критически“. Отношението към жизнения материал, който един писател обработва, решително помита неясните романтични стремежи към друг свят, усилията за промяна на действителността прогонват безпочвените блянове, опияненето от условията за промяна и от борбата не допускат, общо взето, песимизма. Доколкото песимизмът господствува в ред произведения, той е резултат на това, че авторите на тия произведения ясно виждат бездната от противоречия в капиталистическото общество, но още не виждат силата и историческото предопределение на новата класа, работническата, да измени действителността и да създаде свят, в който ще бъдат осъществени най-хубавите идеали на човечеството.

Какво предизвиква отклонението на реализма в литературите на балканските народи от реализма в литературите на другите европейски народи, главно от реализма на напредналите европейски литератури?

Особените черти и развойни линии на реализма в литературите на балканските народи са във връзка преди всичко със сравнително по-късното развитие на капитализма в техните страни. Докато в напредналите европейски страни капитализмът се развива още през първата половина на XIX в., в балканските страни той се развива през втората му половина. През втората половина на същия век се развива и реализмът в техните литератури, а ако има известно начално развитие по-рано, през втората половина на века става господстващо направление в тях. Така в българската литература реализмът става господстващо направление след освобождението на България от османското владичество, т. е. след 1878 г. Въпреки че се появява още в епохата на Българското възраждане, в част от творчеството на Петко Славейков (1827—1895), в творчеството на Любен Каравелов (1834—1879), в голяма част от творчеството на Христо Ботев (1848—1876), то се разгръща след Освобождението в творчеството на Иван Вазов (1850—1921), Стоян Михайловски (1856—1927), Алеко Константинов (1863—1897), Тодор Влайков (1865—1943), Михалаки Георгиев (1852—1916), Г. П. Стаматов (1869—1942), Антон Страшимиров (1872—1937), Елин Пелин (1877—1949), Ст. Л. Костов (1879—1939), Йордан Йовков (1880—1937) и т. н. В сръбската литература реализмът се появява и развива почти по същото време. На прехода романтизъм—реализъм следва да поставим Йован Йованович-Змай (1833—1904) и Джюра Якшич (1832—1878), през 60-те години излизат с реалистични произведения Яков Игнятович (1824—1888) и поменатият български писател Любен Каравелов, през 70-те години и следващите десетилетия творят Милован Глишич (1847—1908), Лаза Лазаревич (1851—1890), Симо Матавул (1852—1908), Стефан Сремац (1855—1906), Светолик Ранкович (1863—1899), Воислав Илич (1862—1894), Бранислав Нушич (1864—1938), Иво Чипико (1867—1923), Алекса Шантич (1868—1924), Радойе Доманович (1873—1908), Борисав Станкович (1876—1927), Петър Кочич (1877—1916) и т. н. В хърватската литература началото му поставя Август Шеноа (1838—1881), за да се разгръне по-късно

в творчеството на Евгений Кумичич (1850—1904), Анте Ковачич (1854—1889), Ксавер Шандор Джалски (1854—1935), Йосип Козарац (1858—1906), Венцеслав Новак (1859—1905), Янко Лесковар (1861—1949), Силвие Страхимир Кранчевич (1865—1908) и т. н. В словенската литература получава характерните си черти в поезията на Антон Ашкерц (1856—1912) и стига върха си в творчеството на Иван Цанкар (1876—1918). В румънската литература началото му можем да търсим във вдъхновената поезия на Михаил Еминеску (1850—1889); видни негови представители, започнали дейността си през 70-те години, са Йон Крянга (1837—1889), Йон Славич (1848—1925), Йон Лука Караджале (1852—1912) и т. н. В гръцката литература реализмът се налага също през втората половина на века с произведениата на белетристите Емануил Ройдис (1835—1904) и Александър Пападиамандис (1851—1911), с поезията и изобщо творчеството на Костис Паламас (1859—1943) и мн. др. След като отбелязва известен успех и в по-ранно време, в унгарската литература реализмът се налага в края на XIX и началото на XX в. Разгръщат го белетристите Калман Миксат (1847—1910) и Жигмонд Мориц (1879—1942), поетът Ендре Ади (1877—1919), писателката Маргит Кафка (1880—1918) и мн. др. В турската литература началото му можем да поставим в 80-те и 90-те години на миналия век с новелите и романите на Халид Зия Ушаклъгил (1866—1945) и Хюсеин Рахми Гюрпънар (1864—1944), за да достигне един от върховете си с поезията на Тевфик Фикрет (1867—1915) и през романите на Халиде Едип Адъвар (р. 1883) да достигне нов връх в творчеството на Сабахатин Али (1907—1948). Най-сетне в албанската литература реализмът се издига на голяма висота в поезията на Мигени (1911—1938).

При закъсняло развитие на реализма в литературите изобщо се наблюдава един важен процес: романтизмът, който все още господства, е атакуван от реализма, който се е разгърнал в напредналите страни. Това значи, че някои писатели романтици усвояват и метода на реализма; че сред множеството писатели романтици се появяват отделни писатели реалисти; или че някои писатели романтици се развиват като писатели реалисти. Причината трябва да търсим в положението, че литературата се развива не само в рамките на националната традиция; тя се развива, като изхожда и от общия литературен процес — в случая и от процеса, в който вече се е развил и реализмът. Такъв е случаят с литературите на балканските народи.

През 40-те, 50-те и 60-те години на века например българският поет П. Р. Славейков създава историко-патриотична, любовно-анакреонтчна и пейзажна лирика. И най-беглият поглед установява, че това са произведения, които поставят поета в течението на романтизма. Романтично е вдъхновението и в патриотично-бунтовните стихотворения, написани по време на Кримската война и непубликувани от поета поради това, че остава да работи в пределите на Османската империя. Славейков не скъсва с романтизма и по-късно. Романтизмът получава типичните си съдържание и форма, когато той пише най-голямото си поетическо произведение — „Изворът на Белоногата“.

Реализмът се изявява в гражданската лирика на поета. Славейков живее с проблемите на своето време, той се вълнува от страданията на своя народ, превежда на езика на поезията стремежите на цяла една епоха, критикува онези, които изостават от прогреса, онова, което му пречи.

В сръбската литература поет, подобен на П. Р. Славейков, е Йован Йованович-Змай. Създавайки своите две известни книги стихове „Розички“ и „Увехнали розички“, той е романтик. Но в поезията му заговорва и поетът-„гражданин“. Той посвещава поетическия си талант и на националния, обществено-политическия и културния живот на съвременна Сърбия и в поезията си поставя смело всички национални, обществено-политически и културни въпроси, вълнуващи народа му.

По-друг е случаят с хърватския литературен теоретик, поет и белетрист Август Шеноа. Той се стреми към сливане на романтизма с реализма. И излиза с нова литературна теория, която въплъщава и в литературната си практика. Той критикува романтичната литература, в която измислицата измества жизнената правда, чувствата са пресилени, въдъхновението е книжно, огънят е фееричен бенгалски огън, който не сгрява. И същевременно той се противопоставя на сухата безлична описателност, на литературата, съградена с голите факти на безкрилия натурализъм. Иска жизнена правда в романа, но съгрята от възторг, от партийна страст, от лично участие на автора в събития и оценки. От писателя иска да принесе полза на читателя, да пропагандира морални, социални и национални идеи и да влияе с тях и смята, че това той може да направи както ако държи сметка за жизнените факти, така и ако излъчва пламък и любов за събития и идеи, за които пише. Шеноа несъмнено иска да слее романтика с реалиста, когато говори: „Ние желаем да издигнем народа, да го осъзнаем, да му помогнем да поправи недостатъците на миналото, да будим у него смисъл за всичко, което е хубаво, добро и благородно.“

Най-често се срещаме обаче с развитие от романтизъм към реализъм. Такова развитие наблюдаваме например в творчеството на турския писател Халид Зия Ушаклъгил. С първите си белетристични произведения — „Немиде“, „Дневникът на един мъртвец“ — той иска да развълнува читателя с романтични и дори сантиментални теми, епизоди и образи. По-късно обаче — с произведенията си „Ферди и съдружие“, „Синьо и черно“ — той започва да атакува преживелиците от феодално-мохамеданското минало сред съгражданите си, както и користния неморален характер на проникващия от Европейския Запад капитализъм.

Какъв е характерът на реализма в литературите на балканските страни?

Поради здравата си връзка с обществената действителност той получава най-съществените си особености от нея. Както бе отбелязано, той се свързва с установяването на капитализма. Както също бе отбелязано, в балканските страни капитализмът се развива със закъснение. Закъснялото му развитие го отличава от капитализма в напредналите страни. Поради това, че трябва да се съревновава с развилия се вече капитализъм, че трябва да води борба с него, за да се разгърне, да получи свое място в обществено-икономическия живот, той приема по-хищнически характер, експлоатира по-безогледно, угнетява по-жестоко широките народни слоеве. Народните маси стават жертва на неговото хищничество, на експлоатацията му, те са жертва на беззакония и безправие. Те живеят в нищетата, несигурност, унижения.

Народът страда и от недостатъчното развитие на капитализма.

Писателите — верни синове на народа, не могат да отвърнат поглед от него. Нищетата, в която живее народът, става важна тяхна тема. Те започват да я показват — безотрадната и многолика, ужасна и бунтуваща. Жива съвест на епохата, те не могат да станат съучастници в моралното и културното падение на господстващата класа, макар класово да принадлежат често към нея, и неминуемо трябва да влязат в конфликт с нея. Техен прицел стават формите на живот, наложени от буржоазията, хищничеството на натрупвачите, новоизпечените буржоазни политики, порочното буржоазно общество.

Разгръща се широко критическият реализъм. И се изявява в твърде драстични форми. Под перото на голям брой критически реалисти възникват сюжети, образи и картини, които могат да заемат място между най-интересните и силни сътворения на критическия реализъм изобщо. В тях е показана нищетата на широките народни маси в целия ѝ ужас. Изобщо буржоазно-капиталистическото общество е показано в тях със своя отвратителен образ, с антинародността си, с античуждаността на неговите представители. Ситуациите се изграждат със свои, неприлични за живота на другите народи черти. Превръщането на патриархалните

форми на живот в модерни капиталистически се възплъщава в ярки образи, които обогатяват и освежават галерията от образи на европейските литератури. Читателят е изправен пред една действителност със своеобразна трагика и с комика, която предизвиква и смях, и сърдечна болка. Със своя разобличителен и морален патос критическият реализъм на балканските литератури повишава разобличителния и морален патос на общоевропейската литература.

Означението на разглежданото литературно направление „критически реализъм“ не бива да ни налага мисълта, че неговите представители остават само при голословната критика на едно порочно общество или само при отрицанието. Ако не още от начало, поне в един по-късен момент неговите представители, произнасяйки тежка присъда, която то твърде мъчно би могло да отхвърли като несправедлива, търсят пътища към нов обществен идеал. Понякога и присъдата, и посоченият обществен идеал са нови не само за литературата на съответната балканска страна, но и за литературите на другите европейски страни.

Всичко отбелязано за реализма в литературите на балканските народи от епохата наблюдаваме в обширното творчество на българския поет, белегрист и драматург Иван Вазов. Бидейки крупен национален поет, той излиза из рамките на едно литературно направление, но с цялото си творчество е свързан с българската действителност. Той живее с радостите и скърбите на българския народ, с неговата историческа участ, с неговото настояще и бъдеще. Който иска да опознае българската земя и българския народ, може да стори това, изучавайки литературното му дело. Когато България живее под чуждо иго, той пише стихотворенията на сбирката си „Тъгите на България“, когато падат нейните робски вериги, пише стихотворенията на сбирката „Избавление“. И по-нататък неговото творчество осмисля и импулсира живота на обнoвeна България с произведения като „Епопея на забравените“, „Немили-недраги“, „Под игото“ и т. н. След-освобождeнската епоха, в която неговото творчество се разгръща, е епоха на буржоазно-капиталистически строй, на обществен строй с много социална неправда, с противоборещи се сили, с национални катастрофи. Иван Вазов не може да не застане на позициите на критическия реализъм, не може да не разкрие нищетата, в която живее широк слой от българския народ, не може да не покаже антинародния характер на една класа, която няма друг идеал освен капиталистическото натрупване, не може да не постави на подсъдимата скамейка нейните представители, чиито основни черти са егоизмът и паразитизмът. В обществен живот е нужна хуманна проповед. И тя изпълня неговото творчество. Така възникват произведения като „Пустота“, „Линее нашто поколение“, „Елате ни вижте“, „Тъмен герой“, „Епоха, кърмачка на велики хора“, „Нова земя“, „Казаларската царица“ и пр. и пр. С произведения като „Не се гаси туй, що не гасне“, „Двайсетият век“ и мн. др. той вдъхва вяра в победата на разума, правдата и хуманността.

От унгарските писатели пръв овладява метода на критическия реализъм Калман Миксат. Той добре познава условията на живот в своята страна и своите съотечественици, така че може да използва своя художествен метод за едно широко обхванто творчество — разкази, повести, романи. В началото на творческия му път вниманието му привличат животът и образите на обикновените му съотечественици, в които вижда и хубави, и лоши страни, достойни за укора и насмешката, но и за любовта му. Но по-нататък, преминавайки през различни сфери на живота в отечеството си, спира погледа си върху бюрократията, политическия живот в страната, господстващата върхушка, състояща се от едра буржоазия и родова аристокрация. Реализмът му се разгръща широко заедно със социалната критика, а хуморът от първите му разкази отстъпва място на сатирата. Във висшите слоеве вижда пороци, буржоазната държава разкрива под перото му противонародния си характер. Произведенията му се пълнят с насвист

и сатиричен смях. Политическият живот се оглежда с всичките си порочни страни в огледалото на романа „Избори в Унгария“, дворянството с неговия паразитизъм и низък морал в новелата „Кавалери“ и по-късно в романа „Случаят с младия Ности и Мари Тот“, католическото духовенство, опълчвашо се против прогреса, в романа „Странният брак“ и т. н. Критическият реализъм на писателя е безлязан с известна ограниченост, Миксат спира до критиката, не търси изход от съществуващите форми на живот.

В правдиви картини рисува живота на съвременна Гърция гръцкият белетрист Александрос Пападиамандис. Той е автор на разкази и повести. Негови герои са трудови хора — рибари, занаятчий и т. под. Животът им в капиталистическото общество е безрадостен. Самото заглавие на повестта „Рушители на реда“ представя обвинение срещу съществуващия обществен ред. Алчността води човека до трагизъм, парите играят пагубна роля, силата, която дава богатството в капиталистическото общество, има разрушителен характер, тя развращава както тялото, така и душата. В някои повести, като „Без венец“ или „Сватбата на Карахметис“, се рисува особено драмата на жената в това общество.

От края на 80-те години на XIX в. започват да излизат белетристичните произведения на турския писател Хюсеин Рахми Гюрпнар — „Огледало или шик“, „Целомъдрие“, „Разведена“, „Гувернантка“, „Равенство и любов“, „Метреса“ и т. н. Излизаци до ново време, произведенията на писателя проследяват развитието на обществения живот в Турция през един продължителен период. Гюрпнар вижда навсякъде проблеми — в обществените отношения, в семейния живот, в държавното устройство на страната. Рисувайки възсъздаваните епизоди и образи, той подлага всичко на внимателна преценка, за да отрече с критическо осветление и сатиричен смях пороците, отживелиците, подражанието на онова, което е чуждо на народа му.

Казаното за посочените представители на критическия реализъм в балканските литератури — за техните теми, образи, епизоди, мотиви, художествени решения — можем да търсим у много и много други балкански писатели реалисти. Така ако на Иван Вазов се струва, че в току-що освободеното му отечество, в което се развихря натрупваческата страст, поколението, лишено от по-високи идеали, „линее“ и той написва стихотворенията „Пустота“ и „Линее нашто поколение“, за да призове към опомняне, към свестяване, подобни мисли и чувства вълнуват и неговия румънски съвременник Михаил Еминеску. У Вазов четем:

Стресни се, племе закъсняло!

Живейш ли, мреш ли, ти не знайш!

След теб потомство иде цяло —

какво ще да му завещаеш?

Румънският поет написва стихотворение „Покварена младеж“, от което прозвучават обвинения и призови за свестяване, подобни на Вазовите:

О зная аз, напразно звъни и протестира,

изпълнена с ненавист, безстрашната ми лира

и чистият ѝ зов

така ще си остане, без ек, като в пустиня,

пред вас, разплути хора, затънали във тиня,

лишени от любов.

Ето как Иван Вазов рисува нищетата, в която живее българският народ през епохата, в стихотворението „Елате ни вижте!“

Под — гола пръст! Смрад, дим, стени окадени,

тъмничен въздух, в полумрак потопени

човеци и дрипи. . . На също гноеще

Както се вижда от приведената строфа, стихотворението представя един болезнен вик на състрадание, болезнен вик за помощ. Състраданието наистина е присъщо и на романтиците, но Иван Вазов го показва чрез силни и страшни реалистични картини.

Подобна нишета и също тъй ярко разкрива в своята страна сръбският поет реалист Воислав Илич в стихотворението „Маскенбал в Рудник“. Връхният слой на град Рудник урежда голям маскенбал, с гости от други страни. На маскенбала трябва да бъдат представени всички слоеве на обществото, на царството на зверовете, на митологията. Председателят на комитета ще представи царя, членовете му ще бъдат сатрапи, хубавите госпожици и млади госпожи ще излязат като голи нимфи и наяди, началникът се съгласява да представи свиня. Определят един селянин за просяк. Но цялото общество изпада в затруднение: как да го облекат? Една „мъдра глава“ решава задачата: нека селянинът дойде в своите дреки. С поантата на стихотворението поетът е разкрил пределно ясно докъде е бил докаран сръбският народ, състоящ се главно от селска маса.

Творчеството на Иван Вазов е неизчерпаем източник на патриотично вдъхновение за българския народ. В епохата патриотичната поезия се противопоставя на егоизма и хищничеството, процъфтяващи сред буржоазното общество. Тя представя призив за обич към народа, за работа за него и отечеството. Подобен източник за гръцкия народ е поезията на Костис Паламас от същия период. Още в 80-те години той публикува стихосбирката „Песни за моята родина“.

Иван Вазов превръща художественото творчество в призивна тръба на хуманизма и прогреса. Той вярва във възхода на светлите сили у човечеството и пророкува тяхната победа над злото и реакцията. Такъв характер имат стихотворенията му „Не се гаси туй, що не гасне“, „Великата мисъл“ и т. под. В първото стихотворение той прогласява:

Тирани, всуе се морите!
Не се гаси туй, що не гасне!
Лучата, шо я днес гасите,
тя на вулкан ще да порасне.

Подобен смисъл имат ред стихотворения на сръбския поет Йован Йованович-Змай. Например в стихотворението му „На обскурантите“ тоя поет отрича на реакцията възможността да спре развитието: тя не може да го спре, тъй както не може да възпре елите да не вдигат стъблата си нагоре, както снегът не може да падне от небето черен, както не може да се спре славейт да не извива песента си, розата да не развива цвета си, както не може мълнията да се разгони от небето, както не може да се забрани на черната нощ да роди светлата зора...

В последните десетилетия на XIX и началото на XX в. Турция все още не е намерила широкия път на прогреса и демокрацията. Един силен и разгневен поет, Мехмед Тевфик Фикрет, застава на техните позиции и от тях атакува с поезията си деспотизма и тиранията в страната си. Прицел на поезията му са още панислямизмът и пантюризмът. Той иска да изгради бъдещето на страната си върху силите на народа. За критиката си поетът намира нови тонове и заема свое място в развитието на турската поезия.

Критическият реализъм трябваше да развие в балканските литератури сатирата и хумора като най-остри оръжия, насочени срещу пошлостта, хищничеството и кариеризма в буржоазното общество. Поради закъснялото развитие на капитализма, създаващо най-отрицателни герои на капиталистическите форми на живот, балканските народи трябваше да излъчат в общоевропейския литера-

турен живот значителни представители на сатиричните и хумористичните жанрове. И такива писатели наистина се появяват. Силни сатирични и сатирично-хумористични произведения създават гръцкият белетрист Емануил Рондис, българският сатирик и баснописец Стоян Михайловски, румънският белетрист Йон Лука Караджале, сръбският сатирик Радойе Доманович, българският белетрист Алеко Константинов, сръбският комедиограф и белетрист Бранислав Нушич и мн. др.

Гръцкият писател Емануил Рондис, чиито разкази из гръцкия бит в едно сравнително ранно време се противопоставят на романтизма, написва романа „Палеса Йоана“, който се нарежда между най-силните антиклерикални романи на европейските литератури. И в разказите, и в романа гръцкият писател разкрива скъпоценните дарове на разказвача реалист — наблюдението и умението да нарисува правдиви човешки характери. Може би не е излишно да припомним, че Рондис живее в Италия и слуша лекции по литература и философия в Берлин, така че излиза извън балканската сфера и се включва със своето творчество не само в традициите на гръцката литература, но и в общоевропейския литературен процес.

Поемата-сатира „Книга за българския народ“ от българския сатирик Стоян Михайловски е най-значителната стихотворна сатира в българската литература и една значителна политическа сатира в европейските литератури. Отличава се с ювеналовска сила на сатиричния гняв, на разобличението. Прицел на поета е характерът на буржоазната държава, аморалността на буржоазните правителства, начините им на управление, отвратителните образи на управниците — особено в страните със закъсняло капиталистическо развитие. Сюжетът е избран сполучливо и дава възможност да бъдат разобличени убедително много отрицателни прояви, да бъде осъден политическият разврат, да бъдат изправени на подсъдима скамейка властниците-разбойници: преди смъртта си великият везир на „османската“ империя решава да не умре „цял“, но да остави като завет на своя млад наследник своята политическа мъдрост, начините на своето властване, като покаже и образите на онези, които е дарявал с високи държавни постове. Неговата изповед е тъй цинична, че наистина би могла да бъде направена само преди смъртта.

Румънският политически живот, ръководен от буржоазията, е подложен на сатиричния смях на Йон Лука Караджале. Фейлетони, разкази, комедии отвеждат в дебрите на един живот, в който има малко светлина и радост, показват героите на едно общество, които не заслужават друго освен присмех и презрение, очертават характера на една антинародна политическа система. Наистина всичко това дава достатъчно материал за комедии като „Една бурна нощ“, „Господин Леонида и реакцията“, „Изгубеното писмо“, възникнали още в 70-те и 80-те години на миналия век. И почти от всяка страница, написана от Караджале, блика не само неговият остър смях, но и неговата топла любов към трудовия народ.

В хумористичните и сатиричните жанрове на литературите на балканските народи често се възплъщават специфични — бих рекъл — балкански хумор и балканска сатира, които се отличават с острота и колоритност. Напразно бихме търсили тяхната оригиналност и безпардонност в реалистичната литература на напредналите европейски народи.

Главният герой на романа или цикъла разкази „Бай Ганьо“ от българския критически реалист Алеко Константинов събира в себе си черти, възникнали сред българския народ по време на османското робство, в изостаналата феодална империя, получили широка популярност, поради това приемани от някои литературоведи от миналото като български национални черти. Изостаналостта, малокултурността, еснафшината се разголват с целия им комизъм, който авторът умее да улови и да разгърне. Но той извайва образа по времето, когато българският народ излиза из спарената атмосфера на миналото и навлиза в новия исто-

рически живот. Бай Ганьо принадлежи на онзи слой, който се втурва в живота на печалбарство и кариеризъм, който пред нищо не се спира, за да получи власт и да натрупа богатство, за да израсне в модерен капиталист. Алеко Константинов, проявил голям интерес и силно чувство към обществено-политическия живот в младата българска държава, разголява своя герой най-вече по посока на социалната му същност, а хуморът на произведението расте във все по-остра сатира, насочена както към тоя тип, представител на българската буржоазия от епохата след Освобождението, така и към политическия живот, ръководен от буржоазията в условията на закъснялото капиталистическо развитие.

В типичната балканска среда изниква делото на сръбския комедиограф и разказвач Бранислав Нушич, чиито жанрове са комедията и хумористичният разказ. Нушич рисува сръбското и югославското буржоазно общество в неговото развитие от времето, когато оформя своя образ, почти до залеза му. В първата си комедия „Народен представител“, която възниква още в 80-те години на миналия век, той е представил в сатирична светлина политическия живот при Обреновичи, невзрачните типове, които крепят корумпирания режим, особено ниското равнище на изборната борба, почиваща на насилия, тъмни сделки и интриги. Главният герой на комедията Еврем Прокич, забогатял търговец, организира избирането си за народен представител с помощта на полицията и пияни шайки, но се опозорява в изборната борба, прочитайки в забъркаността си пред тълпата, събрана да го поздрави, реч, написана от кандидата на опозицията.

Както в тая си комедия, така и в онези, които я следват, Нушич показва необикновена живост на сатирата и хумора и с комичните конфликти, с разголените пороци, с жалките и смешни типове и карикатури умее да разсмее със смях, зад който прозира спазмата на огорчението.

Реализмът изобщо и критическият реализъм по-специално са едно силно направление в литературите на балканските народи и остават жизнени и тогава, когато в Западна Европа господстващо течение става модернизмът. Наистина и в тях се разгръщат модернистични течения, особено символизмът, но те запазват здрави позициите на правдивото и критическо отражение на живота, за да прераснат в някои страни в по-ново време в социалистически реализъм.

Животът на прелома XIX—XX в. и в първите десетилетия на XX в. има свой характер. В тая епоха балканските страни биват включени в империалистическата система. С това се завършва процесът на разпадането на запазените в тях все още форми на патриархален живот. Капитализмът става по-безогледен спрямо своите жертви — трудовите маси. Навлизането на земеделски и индустриални стоки от световния пазар пауперизира селяните и занаятчиите, основната трудова маса в балканските страни. Критическият реализъм в литературите им, въпреки че е обявен от привържениците на модернизма за „примитивно изкуство“, има какво да каже и покаже на читателите. При това критическият реализъм в съвременни с модернистите, които създават „култ към словото“, усъвършенствуват своето изкуство. И тяхното изкуство влиза със свои особености и стойности в литературата на нашия континент.

Всичко казано пронизва творчеството на българския писател Елин Пелин. Той е първомайстор на малкия разказ. Роден и израсъл в бедно българско село, остава в творчеството си при своите селяни. Вижда и чувства добре положението на селянина в очертаната епоха. Селянинът е с хубави човешки качества, жизнерадостен, надарен с остър ум, с проникателност, с чувство за хумор, с любов към себеподобните си, но е беден, притиснат от неволята. Елин Пелин познава всичките му качества и особености, влиза в душата му, разбира мъката му. И възникват майсторските му разкази „Косачи“, „Старият вол“, „Андрешко“, „На она свят“, „Напаст божия“ и т. н. и повестите му „Гераците“ и „Земя“. Тук не срещаме само отделни образи и картини от селския живот, а българския се-

лянин с целия му мир, включен в процесите на епохата, живеец с нейните проблеми. Така Андрешко от едноименния разказ възплава ненавистта и отпора срещу буржоазната държава, която, както казва писателят, е за един „майка“, за други „машеха“. Гераците от едноименната повест очертават своите образи в процеса на разпадането на патриархалното общество. Срещу колектива на патриархалното семейство се изстъпва индивидуализмът, който Димитър Благоев определя като живеене на всеки за себе си и на всички против всички. Всеки от синовете Гераци тръгва по свой път. Характерната за капиталистическото общество алчност за имот и пари отделя от патриархалното семейство най-стария от братята, Божан, който очевидно ще израсне в представител на новата буржоазия в село. Най-малкият брат, Павел, става жертва на изпълнения със съблазни и пороци модерен град. С неговия образ и неговата участ Елин Пелин е показал ролята на тоя град в разпадането на патриархалния бит в селото. Развращаващата роля на града ще погуби прекрасната Елка и Един Пелин вълнува дълбоко читателя с нейната участ. Изобщо уловеният важен социален процес Елин Пелин е разгърнал чрез участта и преживяванията на живите си герои, включвайки развитието им в драматично действие и осветлявайки пълно душевния им живот.

Словенският писател Иван Цанкар от същия период води читателя си из един свят на мизерия, глад, страдания, обществена несправедливост. Колкото и да е ограничено късчето живот, което той изобразява в разказите и повестите си, то прераства в символ на трагедията на човека в съвременното общество.

Най-високо като художник той се издига с повестта си „Слугата Йерней и неговата правда“. Йерней е бил слуга цял живот — цели 40 години — у един заможен човек. След смъртта на господаря му при едно спречкване с неговия син, който го обижда, новият господар го изпъжда. Йерней е работил на своя господар всеотдайно, издигнал му е къща, натрупал му е богатство. И му се струва чудовищно да бъде изпъден из къщата, която смята свой дом. И тръгва да дири правото си, правдата си. Не намирайки никъде правдата си, сам я присъжда: запалва къщата, която е издигнал.

Цанкар е обрисувал в повестта си едно общество, в което няма правда. Йерней живее и работи в това общество, без да има какви да е права върху плода на своя труд. Изявявайки права да живее в къщата, която е построил със собствените си ръце, той трябва да се сблъска със законите на своето общество. Оказва се, че законите на обществото служат не на правдата, а на онези, които са ги създали.

Йерней се бунтува срещу това положение. Чувството за правдата го мъчи, социално-нравствените принципи, които той търси в обществото и не намира, го карат да измени патриархалното мислене, което е свойствено на нему подобните, и да види несправедливостта на общественения строй. Разбира, че това общество го е експлоатирано, ограбвало. И решава сам да съди.

Критическият реализъм на румънската литература от епохата на модернизма — първите две десетилетия на нашия век — обогатява с много нови произведения Михаил Садовяну. Един след друг излизат сборниците му разкази „Разкази“, „Подтиснати страдания“, „Кръчмата на бай Преку“, „Разкази за войната“, „Гробът на детето“ и т. н. С повестта „Соколи“ от тоя период поставя началото на широко разгърнатите по-късно епични жанрове.

Ако искаме да дадем по-пълна представа за творчеството на писателя, трябва да отбележим неговия широк регистър. Садовяну живее не само с настоящето, но и с миналото на своя народ, а нерядко мисли и за неговото бъдеще. Той рисува живота на румънския народ и в непосилен труд, и в спокойни разговори в хана, и в тесния кръг на селото и провинциалния град, и във вихъра на борбата за правда и свобода. Характерна черта на произведенията му е тяхната правдивост.

В повечето от по-ранните си произведения писателят рисува живота на селянството. Тежък е животът в селото, в което се разпореждат чокоите. Те диктуват участта на селянина, но той дава отпор на експлоатацията и неморалността. Ако е изпратен на война — дори тя да е освободителна, както Руско-турската война от 1877—1878 г., и той да е изпълнил братски дълг, — когато се върне у дома си, очаква го чокойската неволя. Не по-лек е животът и на жителите в малките провинциални градове — занаятчий, дребни чиновници и др. Тоя живот е така устроен, че и те са нещастни. Но героите на писателя въпреки страданието не губят благородството си, у тях често припламва съзнанието за някакъв техен, „човешки дълг“.

На пръв поглед животът като че не се променя. Но в него има движение, страданието пали искрите на бунта, изчезват старите форми на живот, раждат се нови. Садовяну умее да ги види и покаже с техния драматизъм. И критическият реалист е на своя пост. Той съди обществото, което причинява страданието.

В най-силните си произведения критиката на реализма се превръща в негодувание и бунт и се съединява с революционната романтика. Такава е тя в творчеството на албанския поет Мигени. Неговата поезия атакува мощно света на мизерия и страдания, света на деспотизъм и мракобесие от буржоазно-капиталистическото минало. Неговите „Свободни стихове“ вълнуват дълбоко всички, които обичат човека и ненавиждат онези, които го измъчват и оковават във вериги. Нищетата трябва да бъде показана, за да бъде преодоляна. Мигени мисли така. Страданието трябва да бъде разкрито, за да въоръжи борци за щастieto. Мигени знае това. Албания се нуждае в епохата от промяна. Мигени стига до идеята, че тая промяна може да бъде постигната само по революционен път. Трябва да се тръгне срещу онези, които редят стария свят, и срещу неговите „пророци“ т. е. неговите идеолози. И всичко това той казва във всеки от „свободните си стихове“, които са плод на силно социално чувство и на голямо поетическо майсторство. Ето началото на „Поема на нищетата“, която отбелязва върха на критическия реализъм, който, облян и от революционна романтика, прераства и в социалистически реализъм:

ПОЕМА НА НИЩЕТАТА

Нищетата, мой братко, е халка корава.
Спира в гърлото тя и дъха ти задавя,
като гледаш бедняци с лица пожълтели
как за милост към тебе ръце са прострели —
сякаш сенки са те и не се изморяват —
тъй с прострени ръце до смъртта си остават.
А над тях като присмех над злата несрета
минарета високи стърчат и кубета,
откъдето ни учат попове, пророци
да отбягваме тежките земни пороци.

Нищетата си има свой грозен печат —
по челата чертите ѝ страшни личат,
по лицата във бръчки дълбоки се вият
и устата напразно мълчат — да ги скрият.¹

.....

Накрай бихме могли да отбележим още едно положение, което се свързва както с развитието на реализма в литературите на балканските народи, така и с общото им развитие и което засяга отношението на тези литератури към литературите на напредналите европейски народи.

¹ Превел Марко Ганчев.

